

TERESA OBOLEVITCH

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II

**OD MARKSIZMU DO IDEALIZMU.
TRANSFORMACJA RECEPCJI MARKSA W TWÓRCZOŚCI
SIEMIONA FRANKA¹**

Powszechnie wiadomo, że wielu myślicieli rosyjskich Srebrnego Wieku (Bierdiajew, Bułgakow i inni) przeszło dłuższą czy krótszą ewolucję twórczą – od początkowej fascynacji nauką Karola Marksa poprzez idealizm (tzw. neoidealizm²) w kierunku myśli religijnej, zainspirowanej tradycją prawosławną. Celem niniejszego artykułu jest zbadanie przebiegu owej transformacji w twórczości jednego z najbardziej zachodnio-centrycznego filozofa rosyjskiego – Siemiona Franka [Никулин 2009, 226]. W szczególności chcemy się przyjrzeć, dlaczego myśl Marksa pasjonowała młodego autora i co spowodowało jej porzucenie i dalszą krytykę oraz jakich argumentów używał Frank polemizując z autorem *Kapitału*.

„Legalny marksizm” w Rosji

Myśl Marksa w Rosji stała się znana dosyć wcześnie, już w latach czterdziestych XIX wieku i była niezwykle popularna. Analiza jej recepcji wykracza poza ramy niniejszego tekstu [Haimson 1967; Schariro 1977; Eaton 1980; Walicki 2010; Stołowicz 2009; Замалеев

¹ Serdecznie dziękuję prof. Adrianowi Reimers z Uniwersytetu Notre Dame za gościnne przyjęcie i wszelką pomoc podczas pobytu naukowego w USA, sierpień-wrzesień 2015 r. Skrócona i zmodyfikowana rosyjska wersja [Оболевич 2017, 3-23].

² Pojęcie „neoidealizm” zostało ukute w celu odróżnienia ruchu ex-marksistów od idealizmu Sołowjowa, braci Trubieckich i innych myślicieli rosyjskich, którzy nigdy nie należeli do ruchu marksistowskiego [Flikke 1994, 8; Poole 1996].

2002; Грецкий, Федоровский 2014]. W tym miejscu przypomnijmy, że rosyjski marksizm nie jest kierunkiem homogenicznym, na przestrzeni historii istniało bowiem wiele odmian, a jego wyznawcy prowadzili ze sobą ostre polemiki dotyczące właściwej interpretacji poglądów Marksa. Na temat marksizmu i jego znaczenia w Rosji wypowiedali się nie tylko zwolennicy tego nurtu. Nawet student Moskiewskiej Akademii Duchownej Paweł Florenski w liście do przyjaciela Włodzimierza Erna stwierdził: „Niezależnie od tego, jaki mamy stosunek do marksizmu, nie można nie uznać w nim istotnej części prawdy; niezależnie od jego powszechnego historycznego znaczenia, w *naszych* czasach trafnie łączy on ze sobą fakty ekonomiczne” [Флоренский 1905, 219]. Z kolei Siemion Frank, oceniając sytuację rosyjskiego społeczeństwa XIX i początku XX wieku napisał:

„Marksizm” w szerokim, ogólnym sensie jako wiara w prawdziwość ekonomicznej i socjologicznej nauki Karola Marksa wcale nie był nowością tamtych lat. Zwolennikami doktryny Marksa byli niemal wszyscy rosyjscy socjaliści lat 70., po tym, jak w 1872 r. jeden z pierwszych rosyjskich uczniów Marksa, rewolucjonista Herman Łopatin przełożył na rosyjski *Kapitał* Marksa. (...) Rosyjski socjalizm opierający się na nauce Marksa był (...) „narodnictwem”. Mianowicie, rosyjscy socjaliści lat 70. i 80. wierzyli (z aprobaty samego Marksa), że rosyjska droga do socjalizmu różni się od zachodnioeuropejskiej. (...) Otóż przeciwko temu narodnickiemu socjalizmowi, który w radykalnych i rewolucyjnych kręgach także utożsamiał siebie z nauką Marksa, wystąpił w latach 90. „marksizm” w wąskim, specyficznym sensie słowa (...). „Marksizm” w tym sensie miał podwójne znaczenie: był nową polityczną doktryną i politycznym ruchem i zarazem nowym ogólnym kierunkiem myśli rosyjskiej [Франк 2001, 396-397; por. Франк 1996a, 649; Augustyn 2003, 14-15].

Warto zwrócić uwagę na zjawisko tzw. legalnego marksizmu powstałego w Rosji pod koniec XIX wieku dzięki Mikołajowi Ziberowi (1844-1888). Jego ideowym przywódcą w dwudziestym stuleciu był bliski przyjaciel Franka, Piotr Struve (1870-1944) [Kindersley 1962]. „Legalni marksiści” mogli zabierać głos na łamach rosyjskich czasopism, nie tylko podziemnych, wydawanych własnych sumptem („Новое слово”, 1897 r.; „Начало”, 1898 r. i in.), ale także założonego w 1889 r. przez Mikołaja Grota (przyjaciela Włodzimierza Sołowjowa) periodyku „Вопросы философии и психологии”. Nieprzypadkowo Frank określał ten kierunek jako „marksizm literacki” [Франк 2001, 398].

Wykorzystując niektóre polityczne i ekonomiczne idee Marksa jego przedstawiciele polemizowali z ruchem popularnego wówczas narodnictwa [Маслин 2001, 548]. Postulowali drogę rozwoju Rosji na bazie reform systemu kapitalistycznego, a nie rewolucji. Specyfika „legalnego marksizmu” polegała również na wysokim poziomie filozoficznym rozważań, odrzuceniu pozytywizmu i metafizycznego, czyli dialektycznego, materializmu [Walicki 2005, 691]. Niektórzy myśliciele, tacy jak Sergiusz Bułgakow (1874-1948), Mikołaj Bierdiajew (1871-1944) i główna postać niniejszego tekstu, Siemion Frank (1877-1950) żywo interesowali się zagadnieniami gnoseologicznymi stosując przy tym narzędzia neokantowskie. „Legalnym”, lub „krytycznym”, jak ich również nazywano, marksistom imponowała także etyka neokantowska głosząca niezależność, autonomiczność wartości moralnych. Z tej racji ruch ten traktowano jako idealistyczny lub neokantowski kierunek w marksizmie [Лозинский 1900, 132-154; Стейла 2010, 335-341]. Podzielając stanowisko „realizmu” w sferze ekonomicznej, „legalni marksiści” poszukiwali nowych zasad etycznych i odrzucali determinizm. Nic dziwnego, że konsekwentny rozwój motywów neokantowskich w dalszym ciągu doprowadzi ich do porzucenia marksizmu na rzecz idealizmu, najpierw filozoficznego (co znalazło wyraz w kultowym almanachu *Problemy idealizmu* opublikowanym w 1902 r.), a następnie religijnego. W ten sposób idealizm transcendentálny (neokantowski), który fundował autonomię etyki, przekształcił się w idealizm transcendentny (metafizyczny), dostarczający metafizycznych podstaw dla osoby ludzkiej i jej niezwykłych praw [Walicki 1994, 84]. Według słów Franka, „«prawe» skrzydło [marksizmu], szybko pozbywszy się swej marksistowskiej pępowiny, ujawniło się jako ruch skierowany na zdecydowaną rewizję *duchowych podstaw* tradycyjnych poglądów rosyjskiej radykalnej inteligencji” [Франк 1965, 10; por. Сухоруков 2009].

Frank jako marksista

Siemion Ludwигowicz Frank urodził się w rodzinie żydowskiego lekarza. Jego dziadek rozpałił w nim zamiłowanie do Biblii i Talmudu, jednak Frank wcześniej utracił wiarę. Pod wpływem ojczyma, Wasylego Zaka, zainteresował się narodnictwem, a wkrótce i marksizmem. Na początku lat 90. XIX stulecia w Niżnym Nowgorodzie, gdzie wówczas

mieszkali Frankowie, Siemion, będąc jeszcze gimnazjalistą, włączył się w pracę miejscowego marksistowskiego koła głoszącego radykalne poglądy i nawołującego do rewolucyjnego przewrotu. Przystudiował *Kapitał*, a mianowicie „pierwszy tom, w którym jest przedstawiony światopogląd «marksizmu» i nudny drugi tom; trzeci tom, który miał rozstrzygnąć sprzeczności pierwszego, został, jak wiadomo, opublikowany dopiero w 1894 roku” [Франк 1986, 110]. Działalność socjaldemokratyczną kontynuował podczas studiów na Wydziale Prawa Uniwersytetu Moskiewskiego – a więc uczelni będącej ośrodkiem zamieszek rewolucyjnych [Boll 1970, 18] – angażując się w prace założonego w 1895 r. Związku Moskiewskich Robotników, za co był notowany przez policję. Przebrany w strój cywilny, żeby studencki uniform nie wywołał podejrzeń, prowadził agitację wśród pracowników w Sokolnikach. Wkrótce jednak Frank zaczął wątpić w idee rewolucji i, według własnego wyznania, „dusić się w tej atmosferze sektańskiej wiary” [Франк 2001, 402]. W 1896 r. podjął decyzję o porzuceniu koła, mimo że nadal pociągała go myśl Marksa, mówiąc dokładniej – ekonomia polityczna. Pisał: „od tego czasu (...) kroczę, aczkolwiek z wahaniem, drogą wyznaczoną mi przez Boga – drogą myśli” [Франк 1986, 112]. Frank nie miał temperamentu wojownika-rewolucjonisty, działacza praktycznego, fascynowała go natomiast teoretyczna strona marksizmu – zresztą, pierwotny Marksowski ideał jedności teorii i praktyki na początku lat 90. został już zatracony, głównie za przyczyną Engelsa jako systematyka marksizmu [Swoboda 1992, 154-155]. Ponadto, przez całe życie był rosyjski autor myślicielem niezależnym, krytycznym, skłonny do osobistej refleksji i wydawania własnych sądów. Decyzję o pozostawieniu jednostronnej socjaldemokratycznej opcji Frank oceniał jako ważny przełom duchowy. Jak wspominał, we wczesnej młodości należał do „radykalnej lewicy”, ale stopniowo, w ciągu całego dalszego życia podążał w kierunku prawicy, choć do niej nie doszedł, zatrzymując się gdzieś w centrum [Франк 1930-1931, 128-129].

Po porzuceniu ortodoksyjnego socjaldemokratycznego marksizmu Jerzego Plechanowa dociekliwy student zaczął zgłębiać podstawy ekonomii politycznej na seminarium profesora Aleksandra Czuprowa, a po zetknięciu się z pismami Piotra Struve dołączył do grupy „legalnych marksistów”. Samego autora poznał w 1898 r. w mieszkaniu jego bliskiej znajomej Marii Wodowozowej, która

publikowała literaturę marksistowską i ekonomiczną. Struve do ostatnich dni życia (czyli 1944 r.) pozostawał najbliższym przyjacielem (pomimo rozbieżności co do oceny ruchu euroazjatów) i w pewnej mierze przewodnikiem intelektualnym Franka; pisał o nim, że był „najwybitniejszą osobowością rosyjskiej społecznej i naukowej myśli ostatnich lat XIX i pierwszych dekad XX wieku” [Франк 2001, 394; zob. Струве 1954, 49-66]. Pod jego wpływem współpracował z nowo założonym organem marksistów rewizjonistycznych „Начало”. W 1898 r. w piśmie „Русское богатство” ogłosił drukiem kandydacką (czyli magisterską, według dzisiejszej nomenklatury) pracę dyplomową *Psychologiczny kierunek w teorii wartości* (1898), w której podjął próbę obrony teorii wartości Marksa w obliczu alternatywnej koncepcji stosunkowo nowej, powstałej w latach 70. XIX wieku, Austriackiej psychologicznej szkoły (Carl Menger, Eugen von Böhm-Bawerk i inni) [Франк 1898, 60-110]³.

W tym okresie Frank nadal uczestniczył w demonstracjach studenckich. W 1899 r. przez kilka dni znajdował się pod aresztem i dostał zakaz wyjazdu na dwa lata do wszystkich miast studenckich, w wyniku czego nie zdołał złożyć zaplanowanych już egzaminów państwowych.

Frank swobodnie posługiwał się niemieckim, traktując go jako „język swej babci” z linii matki [Элен 2012, 17]. To pozwoliło mu studiować na uniwersytecie w Berlinie (1899-1901), gdzie poznał główne nurty współczesnej mu filozofii (m.in. słuchał wykładów neokantystów Georga Simmla i Wilhelma Diltheya [Плотников 2004, 557-561] oraz czytał prace Wilhelma Windelbanda [Swoboda 1995, 259-290] i Aloisa Riehla). Tamże napisał swą pierwszą dużą pracę naukową pt. *Teoria wartości Marksa i jej znaczenie. Zarys krytyczny* wydrukowaną w 1900 r. pod jego nieobecność w Petersburgu nakładem Wodowozowej. Warto poświęcić tej książce, będącej jego „łabędzią pieśnią” jako pisarza marksistowskiego [Swoboda 1992, 144], nieco więcej uwagi. W *Teorii wartości* Frank zaczyna wykazywać krytyczny stosunek do niektórych aspektów ekonomii politycznej Marksa i tym razem podejmuje próbę stworzenia swoistego kompromisu – pogodzenia obiektywistycznej teorii autora *Kapitału*

³ Później Frank wspominał, że to „pierwsze wystąpienie literackie” niektórzy jego koledzy i rówieśnicy krytykowali za brak zasad [Frank 1927, 1].

traktującego pracę jako jedyny czynnik wartości towaru, z podejściem psychologicznym, subiektywistycznym, charakterystycznym dla Szkoły Austriackiej, uwzględniającą także inne kryteria, jak np. ten fakt, że jakaś rzecz ma określone znaczenie historyczne, jest rzadka itp. [Франк 1900, 194-218, 363-367]⁴. Ponadto Frank dostrzega jednostronność rozważań Marksa sprowadzającego całą rzeczywistość do warstwy ekonomicznej. Swą pracę zaczyna od uwagi, że obecnie „dogmatyczne uwielbienie wobec systemu Marksa ustępuje miejsca jego krytycznemu sprawdzianowi i twórczej pracy nad jego dalszym rozwojem i uzupełnieniem, (...) świadomości, że teoria wartości Marksa nie może być uważana za ostateczne i pod każdym względem zadowalającym rozwiązaniem” [Франк 1900, I, IV]. Frank ośmiela więc się polemizować z dotychczasowym mentorem i wyraża pragnienie przekroczyć te ramy, które ograniczają jego horyzonty myślowe. Otwartość, krytycyzm, antydogmatyczne podejście charakteryzowało Franka na wszystkich etapach jego twórczości: sprzeciwiał się traktowaniu jakiegokolwiek koncepcji jako jedynie słusznej, niezależnie od tego, czy chodzi o marksizm, metafizykę idealistyczną czy dogmatykę chrześcijańską. W dalszym ciągu znajdzie to wyraz w jego nauce o Niepojętym i *docta ignorantia* – niemożliwości adekwatnego ujęcia nie tylko sfery transcendencji, ale i otaczającego nas świata.

Struve na ogół wysoko ocenił pracę Franka, jednak zarzucił autorowi utopizm, polegający na tym, że zakłada pewne idealne, oderwane od rzeczywistości społeczeństwo. Tak czy inaczej, była to pierwsza próba Franka krytycznej rewizji myśli Marksa. W *Teorii wartości* rosyjski myśliciel jeszcze nie zrywa z marksizmem, jednak domaga się jego uzupełnienia. „Jeżeli niniejszy szkic, którego wad autor jest dobrze świadomy, przyczyni się do ustawienia laborystycznej teorii wartości na bardziej skromnej, lecz bardziej stabilnej pozycji, z wysokości której ona będzie mogła, zachowując przyjazny neutralitet, spokojnie patrzeć na wzrost i rozwój innych teorii naukowych; jeżeli zarazem on będzie sprzyjać przewyciężeniu błędnego przesądu dotyczącego tych ostatnich, to autor będzie uważać, że osiągnął swój cel” [Франк 1900, 369-370] – konkludował Frank.

⁴ Teorię wartości Marksa poddali krytyce także Sergiusz Piotr Struve i Sergiusz Bułgakow.

Książka Franka przykuła uwagę specjalistów⁵ i autor po powrocie do Rosji w 1901 r. otrzymał od dziekana Wydziału ekonomii nowo stworzonego Instytutu Politechnicznego propozycję Aleksandra Posnikowa (1846-1922) w przygotowania do profesury. Jednak filozof odrzucił tę ofertę: po pierwsze dlatego, że dla jej realizacji musiałby – zgodnie z ówczesnym prawem – musiałby przyjąć prawosławie, do czego jeszcze nie był przygotowany, po drugie zaś z tej racji, iż Franka coraz bardziej ekscytowała filozofia, a nie ekonomia polityczna. Według własnego wyznania, na zmianę jego zainteresowania naukowego w znacznej mierze wpłynął P. Struve, którego rozważania zawarte w *Uwagach krytycznych w kwestii ekonomicznego rozwoju Rosji* skierowały go w stronę idealizmu neokantystów [Франк 2001, 401].

Jak można było się spodziewać, *Teoria wartości* wywołała także falę krytyki. Miażdżącą recenzję opublikował w czasopiśmie „Заря” „największy inkwizytor rosyjskiego (i w ogóle europejskiego) marksizmu”, jak go nazwał Frank, Jerzy Plechanow (1856-1918), który zarzucił autorowi, że tamten nie zadał sobie trudu, by zrozumieć Marksa [Плеханов 1901, 321]. Inna opinia wyszła spod pióra Aleksandra Bogdanowa (1873-1928) traktującego pracę Franka jako przykład „niekrytycznej krytyki” [Богданов 1901, 188]. Frank bynajmniej nie poczuł się zawiedziony. W swym dzienniku zapisał: „A więc, odłączenie od prawosławnej cerkwi marksizmu zostało oficjalnie potwierdzone: od dawna o tym marzyłem” [Франк 2006, 34]. Wydanie *Teorii wartości* było kolejnym krokiem na drodze intelektualnych poszukiwań filozofa i ostatecznym pożegnaniem z dogmatyczną wersją marksizmu.

Blaski i cienie marksizmu w ujęciu Franka

Mogliśmy zauważyć, że w marksistowskim okresie twórczości Franka wolno wyróżnić dwie fazy. W pierwszej z nich (około 1892-1896 rr.) poszukujący sensu życia młodzieniec uczestniczył w ruchu socjaldemokratycznym (koło w Niżnym Nowgorodzie, Związek Moskiewskich Robotników). W drugiej fazie (lata 1896-1902) związany

⁵ Po upływie kilkudziesięciu lat tą pracą zainteresuje się brytyjski chirurg i były Lord mer Oksfordu Henry Tregelles Gillett (1872-1955), który wyrazi życzenie, by przetłumaczyć ją na angielski [Gillett 1947, 2].

był z tzw. legalnym, rewizjonistycznym marksizmem, stopniowo uwolnienia się od dogmatycznego, absolutystycznego sposobu jego traktowania. Pora zadać pytanie: co frapowało młodego Franka w twórczości Marksa? Odpowiedź na nie znajdujemy we wspomnieniach syna rosyjskiego filozofa Wiktora, który zanotował: „Będąc głęboko zakorzeniony w rosyjskich duchowych tradycjach, był on zarazem okcydentalistą z przekonania i wiele zawdzięczał europejskiej, a w szczególności – niemieckiej kulturze: Marks obudził jego intelekt, Nietzsche – jego życie duchowe, a Goethe dopomógł mu uświadomić sobie podstawową intuicję filozoficzną” [Франк 1954, 3]. Istotnie, sam Frank przyznawał:

Marksizm urzekł mnie swoją nauko-podobną formą, mianowicie w charakterze „naukowego” socjalizmu. Imponowała mi myśl, że można poznawać prawidłowości życia ludzkich społeczeństw, badać je, jak przyrodoznawstwo bada przyrodę. (...) Aczkolwiek przyjmowałem odpowiednią rewolucyjną i etyczną tendencję marksizmu jako coś słusznego i koniecznego, jednak moja dusza była daleka od niej [Франк 1986, 110-111].

A więc, marksizm zapoczątkował przygodę intelektualną Franka (zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że poziom studiów na pierwszym roku prawa, zanim na tym wydziale zaczęli wykładać Paweł Nowgorodcew i wyżej wspomniany Aleksander Czuprow, pozostawiał wiele do życzenia i Frank nie uczęszczał na zajęcia [Франк 1986, 111; Франк 1930, 4]). Mimo to filozofia Marksa nie zadowalała Rosjanina w pełni, nie spełniała jego oczekiwań. Jak odnotowaliśmy, jedną z przyczyn tego stanu rzeczy było roszczenie marksizmu do bycia całościowym, wszystko wyjaśniającym systemem [Буббайер 2001, 24]. Na dodatek Marks – zdaniem Franka – nie doceniał roli jednostki, osoby ludzkiej. Prawdziwy przełom w światopoglądzie poszukującego myśliciela dokonał się zimą 1901/1902 roku, gdy podczas swego pobytu na Krymie [Аляев 2015, 8-14] odkrył dla siebie myśl Nietzschego (amerykański uczyony Philip J. Swoboda nazywa ten okres „doświadczeniem jałtańskim” [Swoboda 1992, 149]). Rosjanin jeszcze bardziej się utwierdził w przekonaniu, że żaden system nie może mieć charakteru zakończonego. Co więcej: paradoksalnie, dzięki lekturze *Tako rzecze Zaratustra*, przed nim po raz pierwszy otworzyła się realność życia duchowego [Франк 2001, 411; Mihajlov 1986, 128-134]. Może to się wydawać co najmniej dziwne, ale trzeba pamiętać, że wielu

filozofów w Rosji traktowali Nietzschego jako myśliciela religijnego (zresztą, tamten z kolei znajdował się pod wielkim wpływem Fiodora Dostojewskiego i Lwa Tołstoja [Lavrin 1969, 160-170; Evlampiev 2016]). W teorii Nietzschego, określanej przez Franka jako radykalizm idealistyczny [Frank 1902, 273], rosyjski myśliciel dostrzegał określony sposób rozwiązania najbardziej głębokich kwestii moralnych [Буббайер 2001, 41; Глушков 2008; Grabar 1996, 141-157], toteż właśnie jemu poświęcił swój pierwszy po odejściu od marksizmu artykuł (i dodajmy, pierwszy *stricto* filozoficzny tekst, napisany na krótko przed ukończeniem 26 lat i zadedykowany P. Struvenu). Nosił on tytuł *Fr. Nietzsche i etyka „miłości ku dalekiemu”* i został opublikowany w 1902 r. w głośnym almanachu *Problemy idealizmu*⁶. Zdaniem autora podczas gdy chrześcijańska miłość bliźniego polega na instynkcie współczucia, „miłość ku dalekiemu” oznacza te wszystkie działania, które skierowane są na obronę dóbr i interesów *prima facie* dalekich nam ludzi: naszych potomków, rodaków itp., a także miłość abstrakcyjnych wartości – prawdy, sprawiedliwości i innych [Франк 2000, 8-9]. Owoce tej miłości nie są widoczne natychmiast, a dopiero w przyszłości, stąd jest to głoszona przez Nietzschego etyka progresu i aktywnego heroizmu, *tertium datur* przekraczające alternatywę utylitaryzm lub altruizm [Modesto 1991, 115]. Frank był przekonany, że najbardziej charakterystyczna i ważna cecha marksizmu w Rosji – to „obudzenie miłości ku *dalekiemu* w przeciwieństwie do miłości *bliźniego*, odrodzenie powszechnie kulturowych interesów w opozycji do «małych dzieł kultury»” [Франк 2006, 47]. Jak widać, Frank dostrzegał pewne podobieństwo między „legalnym marksizmem” a myślą Nietzschego. Nasuwa się wniosek, że zachwyty tym ostatnim nie nastąpił całkiem zniechęca, jak utrzymywał myśliciel, lecz był wynikiem jego namysłu nad podstawami etyki marksizmu w wydaniu Struve, który zresztą także twierdził, że „istnieją niektóre punkty styeczne między Nietzschem a Marksem, aczkolwiek ich praktyczne ideały diametralnie się różnią” [Струве 2001, 33]. U Nietzschego Frank znalazł dobitny wyraz tego, co wcześniej nęciło go w Marksie, a

⁶ List zapraszający wysłał jeden z redaktorów almanachu i były profesor Franka, Paweł Nowgorodcew, lecz gdy dowiedział się o zaproponowanym przez niego temacie, nie wykazał zbyt wielkiego entuzjazmu [Колеров 2002, 131; Flikke 1994, 21].

zarazem nowe, nieznane dotąd aspekty kultury i życia, odległe od czysto materialistycznego ujęcia.

W wydaniu *Problemów idealizmu*, w których ukazał się artykuł Franka o etyce miłości ku dalekiemu, uczestniczyli inni „legalni marksiści”, a ukazanie się tej książki zostanie uznane za jeden z wyznaczników renesansu religijno-filozoficznego. Almanach wywołał wielkie poruszenie w intelektualnych kręgach Rosji; jego dość wysoki nakład (3000 egzemplarzy) został sprzedany mniej niż za rok [Кудринский 1993, 163-164]. Później Frank oceniał swój tekst (który, jak sam przyznawał, cieszył się dużym powodzeniem) jako bardzo niedojrzałą próbę połączenia etyki Nietzschego z politycznym i etycznym radykalizmem [Франк 1986, 121].

W dalszym ciągu Frank będzie rozwijać obecne już w szkole „legalnego marksizmu” motywy neokantowskie, by następnie, pod wpływem Mikołaja Kuzańczyka, Goethego, Spinozy i innych myślicieli, odrzucić idealizm subiektywny na rzecz idealizmu obiektywnego – neoplatonizmu uprawianego w duchu chrześcijańskim [Obolevitch 2012, 259-274; Miroshnychenko 2011].

W latach 1903-1905 Frank – pomimo osobistej awersji odczuwanej do praktycznych działań politycznych – dzięki zachęce Struvego wciąż był zaangażowany w prace związane z wydaniem nielegalnego czasopisma „Освобождение” i brał udział w liberalnym, opozycyjnym ruchu w różnych miejscach Rosji, Niemiec, Szwajcarii i Włoch. Porażka rewolucji 1905 r. sprawiła, że myśliciel ostatecznie rozczarował się w polityce i poświęcił się wyłącznie pracy naukowej. Powstanie w 1903 r. czasopisma „Новый путь” (przemianowanego w „Вопросы жизни”) wydawanego przez Bierdiajewa i Bułgakowa stwarzało korzystne warunki dla rozwoju jego zainteresowań filozoficznych. Już w 1904 r. Frank dołączył do redakcji tego periodyku neoidealistów, współpracując także z innymi czasopismami: „Русская мысль” i „Свобода и культура”.

Dalsza krytyka marksizmu

Po porzuceniu pozycji marksistowskich Frank niejednokrotnie zabierał głos na temat obecnych w Rosji interpretacji myśli Marksa. Warto odnotować opublikowane w 1908 roku recenzje: książki pt. *Szkice z filozofii marksizmu*, *Almanach filozoficzny* oraz prac Mikołaja

Walentynowa (Wolskiego) zatytułowanych *E. Mach i marksizm* oraz *Filozoficzne konstrukcje marksizmu* [Франк 1908a; Франк 1908b; Франк 1908c]. W powyższych tekstach Frank krytykował marksizm jako filozoficznie słabą i eklektyczną koncepcję będącą melanzem absolutyzmu i relatywizmu, nihilizmu i mistycznej wiary. Żądło jego krytyki w sposób szczególny było skierowane przeciwko pracy W. Lenina *Materializm i empiriokrytycyzm*, którą recenzent scharakteryzował jako szczyt racjonalnego i kulturowego upadku, do jakiego doszedł ortodoksalny marksistowski dogmatyzm [Франк 1910, 142; Аляев 2002, 19; Стейла 2013, 331].

Temat marksizmu pojawia się także w artykule Franka *Etyka nihilizmu*, który wszedł do innego legendarnego almanachu – *Drogowskazy* (1909). Według jego diagnozy na początku XX wieku różnica między rosyjskim marksizmem a narodnictwem prawie się zatarła. Owszem, oba obozy mają odmienne programy polityczne, jednak na najgłębszym, filozoficzno-kulturowym poziomie, który powinien wyznaczać ich specyfikę, są one zbieżne: umysłami rosyjskich inteligentów zawładnął „duch narodnictwa” i odrzucenia wartości duchowych. Frank w tym tekście także krytycznie wypowiada się o systemie Marksa, który, „niezależnie od rozległości swych naukowych horyzontów, nie tylko pozbawiony jest jakiegokolwiek filozoficznego i etycznego uzasadnienia, lecz nawet z zasady je odrzuca (choć w rzeczywistości opiera się na prymitywnych i nie sprawdzonych założeniach wiary materialistycznej i sensualistycznej)” [Frank 1986, 1]. Nie mając tu możliwości przedstawić polemikę, która wybuchła wokół *Drogowskazów* i artykułu Franka w szczególności [Сапов 1998; Aliaiev 2016, 190-197], odnotujmy ogólną tendencję pogłębienia antymarksistowskich nastrojów rosyjskiego myśliciela.

W artykule *Filozoficzna walka w marksizmie* z 1910 r. Frank jednoznacznie stwierdził, że rosyjski marksizm znajduje się w głębokim kryzysie: głoszący relatywizm obrońcy empiriokrytycyzmu zerwali z materialistyczną metafizyką, na której marksiści opierali swą wiarę w prognozy historyczne, z kolei przedstawiciele ortodoksalnego marksizmu sprowadzali wielorakość sfery ideologii do koncepcji walki klasów [Франк 1910, 144]. Co więcej, w jego opinii wszelkie dążenia, by ogłosić rosyjski komunizm jako wypaczenie marksistowskiego socjalizmu (czyli jako swoistą herezję w łonie marksizmu) są zupełnie bezpodstawne. Przeciwnie, „rosyjski komunizm zarówno w teorii, jak i

w praktyce nie jest niczym innym, jak próbą, by całkiem na poważnie przyjąć i uwzględnić pierwotny rewolucyjno-materialistyczny socjalizm w jego pierwotnej treści i integralnym znaczeniu” [Франк 1996b, 139] *Manifest partii komunistycznej* Marksa i Engelsa stał się prawdziwą biblią dla wielu rosyjskich intelektualistów – z goryczą konstatował Frank [Франк 1996c, 527].

W 1926 r. Frank, będąc już na emigracji, opublikował w Berlinie książeczkę *Podstawy marksizmu* (zachowała się wzmianka, że w 1927 r. on prowadził seminarium na ten temat [Schlögel 1999, 3]). Powyższa praca została przeznaczoną „dla tych licznych Rosjan, którzy w mniejszym czy większym stopniu są wychowani na marksizmie i znajdują się w niewoli u tego światopoglądu, jak też dla tych jeszcze liczniejszych Rosjan, którzy, instynktownie i uczuciowo odrzucając marksizm, nie mają wystarczającej wiedzy, aby racjonalnie uzmysłowić i uzasadnić swoje uczucia” [Франк 1926, 2]⁷. Piotr Sawicki (1895-1968) ocenił tę broszurę jako „jedną z najbardziej udanych i wnikliwych prac” filozofa [Sawicki 1925, 1], a jej fragmenty zostały przedrukowane pt. *Doktryna marksistowska* w czasopiśmie „Нация”⁸. Frank ubolewał, że marksizm w Rosji Radzieckiej stał się czymś w rodzaju państwowej religii narzucanej siłą, mimo że z reguły prawie nikt nie czytał oryginalnych prac Marksa i Engelsa. W jego opinii jedynie Rosjanie są zdolni właściwie ocenić filozofię marksistowską, ponieważ poznali nie ją nie tyle w teorii, ile w praktyce. Marksizm – po raz kolejny przypominał Frank – rości pretensje do bycia wszystko ogarniającym światopoglądem dającym odpowiedzi na wszystkie możliwe pytania. Na tym polega jego uwodzicielska moc, której doświadczył sam autor. Tymczasem – przekonywał myśliciel – jest to jedna z najbardziej zgubnych koncepcji, jaka kiedykolwiek powstała w dziejach ludzkości. Nie ogranicza się bowiem do teoretycznej sfery ekonomii politycznej czy socjologii, ale dąży do realizacji swych idei niszcząc tysiące ludzkich istnień. Podzielane przez młodego Franka stanowisko, że można uniknąć praktycznego zaangażowania w dzieło

⁷ Tę książkę emigracyjny wydawca Borys Filipow planował wznowić w USA w 1964 r. [Filipow 1964].

⁸ Tekst został podpisany inicjałami N.B. i S.B., albowiem redakcja została mylnie poinformowana, że jego autorami są prawdopodobnie Mikołaj Bierdiajew (Николай Бердяев) i Sergiusz Bułgakow (Сергей Булгаков), za co następnie przeproszała Franka [Konstantinow 1935, 1].

rewolucji na rzecz czysto naukowej refleksji nad marksizmem, w Rosji uległo inwersji: bolszewicy doprowadzili do krwawego przewrotu, nadal siejąc strach i terror w społeczeństwie, a przy tym nie zawsze zgłębiali i rozumieli teoretyczne podstawy głoszonej przez nich doktryny. W omawianej tu książce filozof analizuje historyczny i społeczny kontekst powstania marksizmu oraz fundamentalne zasady jego ekonomii politycznej. Obecnie Frank twierdzi, że jedyną słusznym aspektem tej koncepcji jest wskazanie na bezdusność ustroju kapitalistycznego [Франк 1926, 12]. Jednak brak ludzkiej solidarności, wyścig produkcji itp. nie jest *wynikiem* określonych relacji ekonomicznych, lecz jego *przyczyną*. Socjalizm nie może być alternatywą czy środkiem przezwyciężenia kapitalizmu, a jedynie przypieczeniem istniejącego w nim zła w jeszcze gorsze formy, co widać na przykładzie ZSRR. Głoszona przez Marksa teoria wartości nie sprawdziła się. Robotnicy nie zostali uwolnieni spod jarzma kapitalistów, lecz popadli w kolejną niewolę. Doskonała równość ekonomiczna jest w zasadzie niemożliwa – konkluduje Frank.

Praca *Podstawy marksizmu* została napisana w określonym historycznym kontekście. Frank rozpatruje w niej marksizm przez pryzmat leninizmu i jego praktycznych konsekwencji. Doświadczenie rewolucji, a następnie wygnania z kraju nie mogło nie radykalizować jego krytyki filozofii marksistowskiej. „U podstaw marksizmu znajduje się «amoralizm» – odrzucenie samodzielnego znaczenia moralnych idei i ocen” [Франк 1926, 33] – podsumowuje Frank. Rzekomo „naukowa” konieczność socjalizmu nie jest niczym innym, jak pseudoreligijnym przekonaniem, które byłoby czymś zaledwie naiwnym i utopijnym, gdyby nie została podjęta brutalna próba jego wcielenia w życie. Była to próba udana i nieudana zarazem: zakończona „sukcesem” co do doraźnego celu, lecz na dłuższą metę niosąca spustoszenie. W latach 20. zeszłego wieku Frank oceniał marksizm już nie tylko z pozycji obserwatora-teoretyka, ale świadka, a nawet ofiary socjalistycznego systemu. Walka ze złem za pomocą zła, fanatycznego spełniania rozkazów „uprzywilejowanej” klasy proletariatu rodzi kolejne, jeszcze gorsze zło – postulował myśliciel [Франк 1926, 39-42].

Frank wielokrotnie podejmował temat marksizmu także podczas swoich publicznych wystąpień. W dniu 15.11.1927 r. wygłosił (po niemiecku) w Rosyjskim Instytucie Naukowym wykład „Marks i Pugaczow” [Frank 2017b; Schlögel 1999, 331], a w 1946 r. w Londynie

na antenie BBC – audycję (również po niemiecku) „Żywa Europa. Pochodzenie i istota rosyjskiego marksizmu” [Frank 2017a; Оболевич, Цыганков 2017]. Prócz tego, w 1949 r., wspominał o wykładzie na temat Marksa w liście do swego syna Wiktora [Frank 1949]. Te dokumenty jak dotychczas nie były opublikowane. Trudno jest ustalić okoliczności ich powstania. Wiadomo, że w 1927 r. Frank otrzymał propozycję z wydawnictwa YMCA napisać broszurę demaskującą materializm. Redaktor Paul Anderson zasugerował roboczy tytuł: „Materializm marksistowski w świetle filozofii chrześcijańskiej” [Anderson 1927, 1], lecz książeczka ukazała się w kolejnym roku w Warszawie pt. *Materializm jako światopogląd* [Франк 1928]. Jak widać, krytyka marksizmu mocno zajmowała Rosjanina. Warto przytoczyć podstawowe myśli Franka zawarte w wymienionych rękopisach. W odczycie „Żywa Europa. Pochodzenie i istota rosyjskiego marksizmu” filozof przypomina, że tytułowy kierunek jest jedną z wersji rosyjskiego ruchu okcydentalistów (*западничество*) upatrującego w kulturze europejskiej drogi odrodzenia Rosji – w opozycji do rosyjskiego socjalizmu, który ma specyficznie narodowy i słowianofilski charakter. W tym specyficznym znaczeniu marksizm w Rosji powstał dopiero w latach 90. XIX wieku [Frank 2017a, 96; por. Frank 1935, 1], kiedy została stworzona partia socjaldemokratyczna. Analizując filozoficzne podstawy marksizmu Frank zauważa, że polega ona na przekonaniu o pierwotnym egoizmie jednostek ludzkich: stworzenie (na dodatek przymusowe) społeczeństwa jest tu traktowane jako zadanie, a nie stan wyjściowy. Ten pogląd Frank określa jako atomistyczno-mechanistyczny. Osoba według marksizmu zawsze jest środkiem, nigdy celem. Marks – jego zdaniem – całkowicie ignorował duchowe czynniki rozwoju kultury. Gdy jeden z „rosyjskich marksistów o fanatyczno-rewolucyjnym temperamencie” [Frank 2017a, 97] (idzie rzecz jasna o Lenina, który w innym odczycie został określony jako „połączenie Marksa i Pugaczowa” [Frank 2017b, 69]) odzegnał się od socjaldemokratycznych ideałów tworząc własną partię komunistyczną, Rosja oddaliła się od cywilizacji europejskiej.

Duch Wschodu ma mobilizować przeciwko duchowi Zachodu, aby go zwyciężyć i pociągnąć za sobą. W ten sposób, paradoksalnie, w rosyjskim rewolucyjnym marksizmie powstawała w nowym obliczu stara idea słowianofilska: prymitywna życiowa świeżość Wschodu ma uratować

człowieczeństwo przed *dekadencją Zachodu*. Jednak przesłanie, które Rosja niesie Zachodowi – to nie przepelnione Bogiem, polegające na miłości chrześcijańskiej życie we wspólnocie, lecz świadoma *swawola*, która (...) buduje *nową wieżę babilońską* [Frank 2017a, 98].

Jednak czy światło ze Wschodu ma być światłem Kserksesa czy Chrystusa – zadaje (za Sołowjowem) retoryczne pytanie Frank...

Zakończenie

Na podstawie powyższych rozważań nasuwają się następujące wnioski. Po pierwsze, z całą pewnością można powiedzieć, że filozoficzne poglądy Franka kształtowały się w wyniku stopniowej ewolucji, a nie były skutkiem jakiejś rewolucyjnej, nagłej zmiany. Myśliciel przeszedł długą drogę rozwoju intelektualnego i duchowego – od czynnego udziału w ruchu socjaldemokratycznym aż po głębokie i szczerze wyznawanie prawosławia. Poszczególne etapy tej wędrówki wyznaczały: marksizm (najpierw w wersji ortodoksalno-rewolucyjnej, a następnie „literackiej”, „krytycznej”), nietzscheanizm, idealizm subiektywny (neokantyzm), idealizm obiektywny (neoplatonizm: przede wszystkim, w wydaniu Mikołaja z Kuzy) oraz mistycyzm chrześcijański. Nie mając tu możliwości rozpatrzyć wszystkie wymienione odcinki, wolno stwierdzić, że każdy z poprzedzających nurtów, który angażował Franka, był przygotowaniem do przyjęcia kolejnej koncepcji. Potwierdzenie tej tezy znajdujemy w następujących słowach Franka, który pisał, że marksizm oczarował go możliwością badania społeczeństwa na wzór przyrody, toteż gdy później napotkał w przedmowie do trzeciej części *Etyki* Spinozy zdanie, że amsterdamski myśliciel zamierza rozważać „czyny i popędy ludzkie tak samo, jak gdyby chodziło o linie, płaszczyzny albo ciała”, zobaczył w nich „wyraz tego nastroju, który odczuwał podczas studiowania teorii Marksa” [Франк 1986, 111]. W „legalnym marksizmie” Frank dojrzał załączki niektórych aspektów etyki Nietzschego, natomiast neokantyci wskazali mu na Kuzańczyka [Гайденок 2001, 256-257]. To Marks zwrócił uwagę Franka na problematykę społeczeństwa, którą Rosjanin w dalszym ciągu rozwijał najpierw w postaci psychologii społecznej [Swoboda 1992, 38, 154, 157], a następnie filozofii społecznej pojmowanej jako „uwieńczenie wszystkich innych dyscyplin

filozoficznych” [Зак 1954, 19] i rozwijanej z perspektywy chrześcijańskiej. Pod wpływem Marksa doszedł do wniosku, że realność, będąca *prima facie* różnorodną, posiada określone unifikujące prawa, a zarazem właśnie z tego samego powodu, gdy zrozumiał, że proponowane przez marksizm zasady są niezadawalające, porzucił ten kierunek [Boll 1970, 43], określając w dalszym ciągu zarówno myśl Marksa, jak i Nietzschego jako „tytaniczne bogoburstwo” [Frank 1948, 2].

Oczywiście, na formowanie się światopoglądu Franka wywarły wpływ także inne czynniki, których tu nie sposób omawiać. Dla naszego tematu istotne jest to, że również epizod marksistowski, którego później rosyjski myśliciel się wstydził, miał określone znaczenie dla jego filozoficznego rozwoju. Frank był nad wyraz pilnym i docieklwym uczniem. Zauważał ziarna prawdy w różnych koncepcjach, a zarazem nie wahał się krytykować i odrzucać te idee, w słuszność których wątpił. Zresztą, niektórzy badacze wskazują na pewną kongenialność marksizmu i rosyjskiej religijnej filozofii polegającą na tym, iż oba kierunki podkreślają znaczenie dialektyki [Бертеп 1975, 115]. To mogło być kolejnym powodem, dla którego warto mówić o ewolucyjnym, dyskretnym i konsekwentnym rozwoju twórczości Franka, jak też innych myślicieli rosyjskich Srebrnego Wieku. Jak zauważa Sławomir Mazurek, „rosyjski renesans czerpał z wielu źródeł (...). Jednym z nich był niewątpliwie marksizm. (...) Nie świadczy to jednak o kryptomarksistowskim charakterze rosyjskiego renesansu”, gdyż „wątki paralelne”, jak dialektyka, „zostały tu przemyślnie wbudowane w krytykę marksizmu i pełni istotną funkcję w analizach których celem było obezwładnienie go i zneutralizowanie” [Mazurek 2010, 272].

W związku z powyższym można poczynić pewną ogólną uwagę dotyczącą osobowości Franka jako filozofa. Od początku odznaczał się on usposobieniem akademickim i dążeniem do holistycznego, całościowego ujęcia rozpatrywanych zagadnień. Naukowe wyjaśnienie (oczywiście, nie w sensie Poppera) ekonomicznych i historycznych procesów, jakie znalazł – jak mu się wydawało – w marksizmie, kazało mu zgłębić jego podstawy. Jednak w trakcie studiów nad ekonomią polityczną Marksa odczuł rozczarowanie, gdyż uznał, że ta koncepcja ma zbyt jednostronny charakter. Na przestrzeni całej twórczości odrzucał determinizm, dogmatyzm i redukcjonizm w każdej postaci. Był

myślicielem o otwartym umyśle, świadomym, że żaden system filozoficzny nie oddaje wszystkich niuansów rzeczywistości. To właśnie stało się głównym powodem odejścia od marksizmu. Jego rzekomo naukowa forma, która początkowo go pociągała, okazała się być zbyt ciasną i niewystarczającą. Marksizm przez pewien czas fascynował Franka od strony intelektualnej jako elegancki analityczny model ekonomii politycznej, lecz nie zawładnął osobowością rosyjskiego myśliciela na trwałe, ponieważ – jak wyznawał – jego serce znajdowało się daleko od niego. Rewolucja październikowa w Rosji ostatecznie rozwiązała jego młodzieńcze sympatie marksistowskie.

BIBLIOGRAFIA

- Aliaiev, Gennadii, 2016, *Religious Foundations of Culture (The Controversy between Simon Frank and Simon Lurie on Vekhi)*, trans. V. Chernyshov, „Philosophy & Cosmology”, 16.
- Anderson, Paul B., 1927, *List do Siemiona Franka z 16.11.1927 r.*, “Bakhmeteff Archive of Russian and East European History and Culture”, S.L. Frank Papers, Box 1.
- Augustyn, Leszek, 2003, *Myślenie z wnętrza Objawienia. Studium filozofii Siemiona L. Franka*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Boll, M.M., 1970, *The Social and Political Philosophy of Semen L. Frank: A Study in Pre-Revolutionary 20th Century Russian Liberalism*, Ph.D.diss., University of Wisconsin.
- Eaton, Henry, 1980, *Marx and the Russians*, „Journal of the History of Ideas”, 1.
- Evlampiev, Igor, 2016, *Friedrich Nietzsche as a Christian Thinker (Philosophy of Nietzsche in the Context of Russian Religious Philosophy of the Nineteenth-Twentieth Centuries)*, [w:] A. Mrówczyński-Van Allen, T. Obolevitch, P. Rojek (eds.), *Beyond Modernity. Russian Religious Philosophy and Post-Secularism*, Eugene, OR: Pickwick Publications 2016.
- Filipow, Borys, 1964, *List do Tatiany Frank z 23.02.1964 r.*, “Bakhmeteff Archive of Russian and East European History and Culture”, S.L. Frank Papers, Box 1.
- Flikke, Geir, 1994, *Democracy or Theocracy. Frank, Struve, Berdjaev, Bulgakov, and the 1905 Russian Revolution*, Oslo: Universitet i Oslo, Slavisk-baltisk avdeling.
- Frank, Semion, 1902, *List do P. Struve z 7/20.02.1902 r.*, „Путь. Международный философский журнал”, 1.
- Frank, Semion, 1927, *List do Piotra Struve z 16.09.1927 r.*, “Bakhmeteff Archive of Russian and East European History and Culture”, S.L. Frank Papers, Rare Book & Manuscript Library, Columbia University, New York, Box 3.
- Frank, Siemion, 1935, *List do Georgija Fiedotowa z 25.03.1935 r.*, “Bakhmeteff Archive of Russian and East European History and Culture”, S.L. Frank Papers, Box 4.

- Frank, Siemion, 1948, *List do Mirry Lot-Borodinej z 23.01.1948 r.*, “Bakhmeteff Archive of Russian and East European History and Culture”, S.L. Frank Papers, Box 2.
- Frank, Siemion, 1949, *List do Wiktora Franka z 6.04.1949 r.*, “Bakhmeteff Archive of Russian and East European History and Culture”, S.L. Frank Papers, Box 5.
- Frank, Siemion, 1986, *Etyka nihilizmu. Przyczynek do światopoglądu moralnego inteligencji rosyjskiej*, [w:] *Drogowskazy. Zbiór rozpraw o inteligencji rosyjskiej*, przeł. PAJCAW, Warszawa: Przedświt 1986, ss. 108-126.
- Frank, Siemion, 2017a, *Lebendiges Abendland: Ursprung und Wesen des russischen Marxismus*, „Вопросы философии”, 6.
- Frank, Siemion, 2017b, *Marx und Pugatschow*, „Философский журнал”, 4.
- Grabar, Michel, 1996, *La renaissance de la philosophie religieuse en Russie au tournant du XXe siècle: de la crise de l'idéalisme au réalisme symboliste*, ANRT, Lille.
- Haimson, Leopold, 1967, *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Kindersley, Richard, 1962, *The First Russian Revisionists. A Study of Legal Marxism*, Oxford: Clarendon Press.
- Konstantinow, Oleg, 1935, *List do S. Franka z 19.04.1935 r.*, “Bakhmeteff Archive of Russian and East European History and Culture”, S.L. Frank Papers, Box 9.
- Lavrin, Janko, 1969, *A Note on Nietzsche and Dostoevsky*, „Russian Review”, 2.
- Mazurek, Sławomir, 2010, *O rzekomym i autentycznym dziedzictwie marksizmu w filozofii rosyjskiego renesansu*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej”, 55.
- Mihajlov, Mihajlo, 1986, *The Great Catalyzer: Nietzsche and Russian Neo-Idealism*, [w:] B.C. Rosenthal (ed.), *Nietzsche in Russia*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Miroshnychenko, Vadim, 2011, *Na drodze do Bogoludzkiego uzasadnienia kultury: S.L. Frank a neokantyzm*, przeł. B. Czardybon, „Przegląd Filozoficzny”, 1.
- Modesto, Pietro, 1991, *Marxismo, morale, nihilismo: il pensiero di Semën Ljudogovič Frank*, [w:] A. dell'Asta (ed.), *La Critica al marxismo in Russia agli inizi del secolo*, Milano: Editoriale Jaca Book SpA.

- Obolevitch, Teresa, 2012, *W stronę ontologizmu. Ewolucja twórcza Siemiona Franka*, „Estetyka i Krytyka”, 3.
- Poole, Randall A., 1996, *Neo-idealist Philosophy in the Russian Liberation Movement: The Moscow Psychological Society and its Symposium, “Problems of Idealism”*, Washington: Kennan Institute for Advanced Russian Studies.
- Sawicki, Piotr, 1925, *List do Siemiona Franka z 12/25.08.1925 r.*, “Bakhmeteff Archive of Russian and East European History and Culture”, S.L. Frank Papers, Box 2.
- Schapiro, Leonard, 1977, *Marxism in Russia*, [w:] Shlomo Avineri (ed.), *Varieties of Marxism*, The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schlögel, Karl (ed.), 1999, *Chronik russischen Lebens in Deutschland 1918-1941*, Berlin: Akademie Verlag.
- Stołowicz, Leonid, 2009, *Historia filozofii rosyjskiej. Podręcznik*, przeł. Bogusław Żyłko, Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Swoboda, Philip J., 1992, , *The Philosophical Thought of S.L. Frank, 1902-1915: A Study of the Metaphysical Impulse in Early Twentieth-Century Russia*, Ph.D.diss., Columbia University.
- Swoboda, Ph.J., 1995, *Windelband's Influence on S.L. Frank*, „Studies in East European Thought”, 3/4.
- Walicki, Andrzej, 1994, *Russian Philosophers of the Silver Age as Critics of Marxism*, [w:] J.P. Scanlan (ed.), *Russian Thought after Communism. The Recovery of a Philosophical Heritage*, New York: M.E. Sharpe Inc., Amonk.
- Walicki, Andrzej, 2005, *Zarys myśli rosyjskiej od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Walicki, Andrzej, 2010, *Russian Marxism*, [w:] C.M. Hamburg, Randall A. Poole (eds.), *A History of Russian Philosophy. 1830-1930. Faith, Reason, and the Defence of Human Dignity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Аляев, Геннадий, 2015, *Семён Франк в Крыму*, [w:] М.В. Масаев (ред.), *Проблемы современного гуманитарного знания и крымский культурный ландшафт*, Ялта: ГПА КФУ им. В.И. Вернадского.
- Аляев, Геннадий, 2002, *Філософський універсум С.Л. Франка. Персоналістична метафізика всеєдності в контексті пошуків нової онтології*, Київ: Парапан.

- Богданов, Александр, 1901, *Из мира критических увлечений*, „Жизнь. Литературный, научный и политический журнал”, 3.
- Буббайер, Филипп, 2001, *С.Л. Франк. Жизнь и творчество русского философа*, пер. Л.Ю. Пантиной, Москва: РОССПЭН.
- Веттер, Густав А., 1975, *Русская религиозная философия и марксизм*, [w:] Николай Полторацкий (ред.), *Русская религиозно-философская мысль*, Питтсбург: Отдел славянских языков и литератур Питтсбургского университета.
- Гайденко, Пиама, 2001, *Владимир Соловьев и философия Серебряного века*, Москва: Прогресс-Традиция.
- Глушков, В.А., 2008, *Ницше и Франк: социальная онтология ценностей*, [w:] В.А. Фриауф et al. (ред.), *Философское наследие С.Л. Франка и современность*, Саратов: Издательский центр Наука.
- Грецкий, М.Н., Федоровский, Н.Г., 2014, *Маркс в России*, [w:] М.А. Маслин (ред.), *Русская философия. Энциклопедия*, Москва: Книжный клуб книговек.
- Зак, Лев, 1956, *Семен Людвигович Франк – мой брат*, [w:] В.В. Зеньковский (ред.), *Сборник памяти Семена Людвиговича Франка*, Мюнхен.
- Замалеев, Александр, 2002, *Русский марксизм*, [w:] tenże, *Учебник русской политологии*, Санкт-Петербург: Летний сад.
- Колеров, Модест, 2002, *Сборник „Проблемы идеализма” (1902). История и контекст*, Москва: Три квадрата.
- Кудринский, Модест, 1993, *Архивная история сборника „Проблемы идеализма” (1902), „Вопросы философии”, 4.*
- Лозинский, Евгений, 1900, *Неокантианское течение в марксизме (К истории современных этических исканий)*, „Жизнь”, 12.
- Маслин, Михаил (ред.), 2001, *История русской философии*, Москва: Республика.
- Никулин, Станислав, 2009, *Система С.Л. Франка как синтез европейской и русской философской культуры*, [w:] Владимир Порус (ред.), *Идейное наследие С.Л. Франка в контексте современной европейской культуры*, Москва: ББИ.
- Оболевич, Тереза, 2017, *Семен Франк. Штрихи к портрету философа*, Москва: ББИ.
- Оболевич, Тереза, Цыганков, Александр, 2017, *Франк о русском*

- марксизме, „Вопросы философии”, 6.
- Плеханов, Георгий, 1901, *О книге С. Франка, „Заря”*, 2-3.
- Плотников, Николай, 2004, *С.Л. Франк в Берлинском университете (1899-1901)*, [w:] М.А. Колеров (ред.), *Исследования по истории русской мысли. Ежегодник 2003*, Москва: Модест Колеров.
- Сапов, В.В. (ред.) 1998, *Вехи: Pro et contra. Антология*, Санкт-Петербург: Издательство РХГИ.
- Стейла, Даниэла, 2010, *История и идеалы: значение некоторых неокантианских тем в спорах русских марксистов на рубеже XIX и XX веков*, пер. О. Вышегородцевой, [w:] И.Н. Грифцова, Н.А. Дмитриева (ред.), *Неокантианство русское и немецкое: между теорией познания и критикой культуры*, Москва: РОССПЭН.
- Стейла, Даниэла, 2013, *Наука и революция. Рецепция эмпириокритицизма в русской культуре (1877-1910)*, пер. О. Поповой, Москва: Академический проект.
- Струве, Глеб, 1954, *С.Л. Франк и П.Б. Струве: главные этапы их дружбы*, [w:] В.В. Зеньковский (ред.), *Сборник памяти Семена Людвиговича Франка*, Мюнхен.
- Струве, Петр, 2001, *Miscellanea. Характеристика Ницше как мыслителя и художника*, [w:] Ю.В. Синеокая (ред.), *Ницше: Pro et contra. Антология*, Санкт-Петербург: Издательство РХГИ.
- Сухоруков, В.В., 2009, *С.Л. Франк и „легальный марксизм”*, [w:] *Философия в эпоху постмодерна*, ред. В.Н. Финогентов, Орел: Картуш.
- Флоренский, Павел, 1905, *Переписка П.А. Флоренского и В.Ф. Эрна*, [w:] Н. Сухова, П. Хондзинский, А. Григорьев (ред.), *Русское богословие. Исследования и материалы*, Москва: Издательство ПСТГУ.
- Франк, Виктор, 1954, *Семен Людвигович Франк. 1877-1950*, [w:] В.В. Зеньковский (ред.), *Сборник памяти Семена Людвиговича Франка*, Мюнхен.
- Франк, Семен, 1908а, *Очерки по философии марксизма. Философский сборник. СПб., 1908, „Русская мысль”*, 5.
- Франк, Семен 1908б, *Н. Валентинов. Э. Мах и марксизм, „Русская мысль”*, 11.

- Франк, Семен 1908с, *Н. Валентинов. Философские построения марксизма. Кн. 1. Богданов А. Приключения одной философской школы. СПб., 1908. П. Юркевич. Материализм и критический реализм. СПб., 1908, „Русская мысль”, 12.*
- Франк, Семен 1910, *Философская распря в марксизме, „Русская мысль”, 5.*
- Франк, Семен 1965, *Введение, [w:] С. Франк (ред.), Из истории русской философской мысли конца XIX и начала XX века. Антология, Washington – New York: Inter-Language Literary Associate.*
- Франк, Семен, 1898, *Психологическое направление в теории ценности, „Русское богатство”, 8.*
- Франк, Семен, 1900, *Теория ценности Маркса и ее значение, Санкт-Петербург: Типография и литография В.А. Тихонова.*
- Франк, Семен, 1926, *Основы марксизма, Берлин: Евразийское книгоиздательство.*
- Франк, Семен, 1928, *Материализм как мировоззрение, Paris: YMCA Press, Варшава: Издательство „Добро”.*
- Франк, Семен, 1930, *На юридическом факультете в 90-х гг., „Россия и славянство”, 61.*
- Франк, Семен, 1930-1931, *По ту сторону „правого” и „левого”, „Числа”, 4.*
- Франк, Семен, 1986, *Предсмертное. Воспоминания и мысли, „Вестник русского христианского движения”, 146.*
- Франк, Семен, 1996а, *Русская философия конца XIX и начала XX века, [w:] Семен Франк, Русское мировоззрение, Санкт-Петербург: Наука.*
- Франк, Семен, 1996b, *Большевизм и коммунизм как духовные явления, [w:] Семен Франк, Русское мировоззрение, Санкт-Петербург: Наука.*
- Франк, Семен, 1996с, *О свободной совести, [w:] Семен Франк, Русское мировоззрение, Санкт-Петербург: Наука.*
- Франк, Семен, 2000, *Фр. Ницше и этика „любви к дальнему”, [w:] Семен Франк, Сочинения, Минск: Харвест, Москва: АСТ.*
- Франк, Семен, 2001, *Воспоминания о П.Б. Струве, [w:] Семен Франк, Непрочитанное... Статьи, письма, воспоминания, Москва: Московская школа политических исследований.*
- Франк, Семен, 2006, *Дневник, [w:] Семен Франк, Саратовский*

TERESA OBOLEVITCH
OD MARKSIZMU DO IDEALIZMU. TRANSFORMACJA RECEPCJI MARKSA W
TWÓRCZOŚCI SIEMIONA FRANKA

текст, Издательство Саратов: Саратовского университета.
Элен, Петер, 2012, *Семен Л. Франк: философ христианского
гуманизма*, пер. О. Назаровой, Москва: Идея-Пресс.

ABSTRACT

From Marxism to Idealism. The Transformation of Reception of Marx in the Creativity of Semen Frank

This article is dedicated to the problem of philosophical development of famous Russian philosopher Semen Frank (1877-1950) at his early stage of creativity. To begin with, Frank shared the conception of so-called legal Marxism which was very popular in Russia in the end of the 20th century. Gradually, he gave up this view and started publishing at first on Neo-Kantian topics and, later on, as religious thinker. Nevertheless, Frank continued interest in Marxism, even if he criticized it.

KEYWORDS: Semen Frank, Marxism, political economy, „Landmarks”, Russian religious-philosophical renaissance

SŁOWA KLUCZOWE: Siemion Frank, marksizm, ekonomia polityczna, „Drogowskazy”, rosyjski renesans religijno-filozoficzny